

ЗАБУТЕ ІМ'Я: НАЗАРІЙ АНТОНОВИЧ ФАВОРОВ

Н. А. Фаворов - відомий професор Київської духовної академії та університету Св. Володимира другої половини XIX ст., доктор богослов'я, автор майже сотні праць з богословських питань, серед них й з проблем морального богослів'я.

Пророчими стали слова випускника Київської духовної академії Михайла Русіна, що присвятив свою наукову роботу дослідженню життєвого шляху та творчого доробку Н. А. Фаворова про те, що "про багатьох духовних письменників у нас майже нічого не пишуть, вважали їх діяльність не важливою, не заслуговуючою на увагу".¹ Ім'я Н. Фаворова, знаної і шанованої людини не тільки в Україні, а й в царській Росії, після його смерті стало невідомим не тільки широкому загалу, а й вузькому колу спеціалістів. Більше ста років по смерті знадобилось, щоб творче надбання богослова стало предметом наукового розгляду.² Причини забуття цього подвижника викладацької праці можна шукати і в ідеологічних настановах минулих часів, і у вибіркового ставленні до нашої історії, і у відсутності "претензій" спадку Н. А. Фаворова на "високу" науку. Він не відповідав революційно-демократичним догматам радянського періоду, не був прихильником національної ідеї, щоб потрапити в коло зацікавленості теперішніх часів. Але немає сумніву, що Н. Фаворов "... був, якщо не видатний вчений, що зробив своїми працями переворот в науці, то в усякому випадку видатна людина, котра заслуговує на увагу вже за одну свою невтомну як літературну, так і викладацьку працю"³.

Дореволюційна історіографія теж небагата на свідчення про життя та творчість Н. А. Фаворова. Першу друковану згадку про нього знаходимо в "Історії Київської духовної академії по реформі її в 1819" В. І. Асоченського.⁴ Докладніше з творчим та життєвим шляхом богослова можна ознайомитись в "Біографічному словнику професорів та викладачів Імператорського університету Св. Володимира" В. С. Іконнікова.⁵ Невеликі замітки в київській пресі та богословських часописах з приводу святкування його 50-річного викладацького ювілею та некрологи.⁶

Першою спробою оцінки творчого шляху професора став некролог І. Королькова, котрий, окрім коротких біографічних даних, містив перелік основних богословських робіт та спробу їх наукового аналізу.⁷ Детального розгляду творчий спадок Фаворова зазнав в ґрунтовній праці О. О. Бронзова "Моральне богослов'я в Росії протягом XIX століття" (Спб., 1901).⁸

Важливе значення для дослідження життєвого і творчого шляху Фаворова мають спогади його колег та учнів, його листи, архівні документи, що

зберігаються в Інституті рукописів НБУ ім. В. Вернадського, Центральному державному історичному архіві України та в державному архіві м. Києва.

За спогадами В. Певницького, Н. А. Фаворов належав до найталановитіших професорів. “В академії він користувався високим авторитетом. ... Лекції свої він викладав усно, мовою чистою, чіткою, пивною, що нагадувала друкований стиль. Не було в його мові ні запинок, ні повторів, ні неточних і невлучних висловів, що трапляється при експромтах”.⁹

Неабиякі лекторські здібності професора відмічав у своїх спогадах В. Хижняков. “Аудиторія Фаворова, особливо в перші часи, була переповнена. На лекціях з догматичного богослов'я він старався примирити релігію з природознавством. Виклавши яке-небудь твердження, із Євангелія, він приводив багато цитат, що заперечували це твердження із творів західно-європейських вчених. А потім починав розбивати ці заперечення, проявляючи при цьому велику ерудицію і велике мистецтво діалектики. ... численна література, з котрою він нас знайомив, і турнір нашого вченого богослова з його відсутніми суперниками становили великий інтерес”.¹⁰ Богословські лекції Назарія Антоновича Фаворова цікавили тоді “весь інтелігентний Київ”, стверджував Л. С. Мацєвич.¹¹

Цікаві штрихи до життєвого портрета Фаворова, що дають змогу частково зрозуміти його внутрішній світ, знаходимо в листах до киево-софійського кафедрального протоієрея Петра Гавриловича Лебєдинцева, написаних з приводу їх спільної участі в роботі комітету з реформи церковного суду, що засідав в Петербурзі. Фаворов постає в них як сумлінний працівник, що вболіває за доручену справу, як людина дуже тактовна в стосунках з оточуючими і поціновуюча понад усі людські якості тактовність в інших людях, як шанобливий колега та турботливий батько.¹²

Назарій Антонович Фаворов народився 5 жовтня 1820 року в селі Мордово Сапожковського повіту Рязанської губернії в священницькій родині. Дід його був священником, а рідний дядько та батько, Антон Проквілітанов - дячками. (В літературі ранішого періоду є відомості, що батько був дияконом.¹³ Мати, Домна Антонівна, теж походила з духовенства, була дочкою диякона села Великих Можар. Коли Назарію сповнилось два роки, батька перевели в с. Ламіно того ж повіту на місце дячка.

Сім'я Фаворових в побуті мало чим відрізнялась від інших селянських сімей, але духовна та моральна атмосфера, що панувала в ній, була, за його спогадами, особливою.

Батьки Фаворова були малоосвіченими людьми. Батько навчався в духовному училищі, але з невідомих (вірогідно, матеріальних) причин не закінчив його. Мати, звичайно, не мала ніякої освіти, проте вміла читати і писати. Вона й була першою вчителькою своїх дітей. Назарій мав добрі здібності до науки та гарний голос. Коли йому виповнилось вісім років, разом із братом Юхимом вступив до Сапожковського повітового училища, де й отримав прізвище Фаворова. Духовне училище того часу поєднувало в собі приходське та повітове і складалося з чотирьох класів з шести- та семирічними курсами навчання. Перші два класи відносились до приходського, третій і четвертий - до повітового, що в свою чергу, іменувались нижчим і вищим.

1834 року Н. Фаворов успішно закінчив училище і вступив до Рязанської семінарії. Семінарський курс складався з трьох відділень - словесного або

риторики, філософського та богословського. 1841 року, закінчивши семінарію в числі найкращих її випускників, Фаворов збирався прийняти духовний сан. Та, оскільки Рязанська духовна семінарія отримала розпорядження про направлення трьох кращих учнів для навчання до Київської духовної академії, він змушений був відправитись до Києва.

XII академічний курс, що розпочався у 1841 році, на який і було зараховано Н. Фаворова, поділявся на два відділи - філософський і богословський. На філософському відділенні викладалась логіка, метафізика, космологія, іфіка, психологія, історія філософії, теорія словесності та історія літератури. Окрім цього, студенти мали можливість, керуючись власним вибором, записатись на курс громадянської історії (загальної і російської) або математики, котрий передбачав вивчення алгебри, геометрії, елементарної і аналітичної тригонометрії та диференціального числення з фізикою. З іноземних мов на філософському відділенні вивчались німецька та французька. Богословське відділення передбачало вивчення догматичного і морального богослів'я, біблійної, церковної історії, екзегетики, гомілетики, біблейської археології, а також єврейської та грецької мов.

Особливий вплив на становлення Н. Фаворова як майбутнього педагога та науковця справили знамениті професори Київської духовної академії І. М. Скворцов та П. С. Авсенев. "Не схожі один на одного за складом свого філософського розуму, вони ніби навмисне призначені один для одного, щоб у своїх читаннях доповнювати один одного, діючи розвиваючим і зміцнюючим способом на різні сторони духовного життя своїх слухачів".¹⁴ На старшому відділенні Н. Фаворов мав змогу слухати широко знаних богословів архімандрита Дмитрія - з догматичного богослів'я, архімандрита Інокентія - з морального богослів'я та Я. К. Амфітеатрова - з гомілетики (церковного красномовства).

Після закінчення академії в 1845 р. Н. Фаворов був затверджений бакалавром по класу святого письма, в 1846 р. йому доручили викладати патрологію. Після смерті Я. К. Амфітеатрова в 1848 році викладав гомілетіку, а 1849 року зайняв кафедру гомілетики.

У 1853 р. його призначили на посаду екстра-ординарного професора класу словесних наук, а в 1855 присвоїли ступінь професора богослов'я академії.¹⁵

21 грудня 1859 року розпочалась майже сорокарічна служба Н. Фаворова в університеті Св. Володимира як професора богослов'я та настоятеля університетської церкви. То були досить складні часи для університетського життя, котре, з одного боку, мусило функціонувати за Статутом 1850 р., що обмежив кількість студентів, зменшив кількість кафедр та встановив жорсткі вимоги щодо викладання, а з іншого боку, в ньому чітко відчувався подих нового часу. В кінці 50-х років нові віяння поставили "ліберальну університетську професуру в ворожі стосунки з академічною: професорів Академії університетська корпорація називала не інакше як консерваторами і не хотіла мати з ними ніяких стосунків".¹⁶ Зайнявши університетську кафедру богослів'я за таких обставин, Н. Фаворову знадобились велике терпіння та посилене праця, тактовність та толерантність у стосунках із студентством та викладачами університету, щоб досягти тієї поваги, котрою згодом його оточила університетська корпорація. Доказом цього було блискуче балотування в раді університету з приводу продовження повноважень професора після 25-річної служби. Рада університету кожних п'ять років зверталась з проханням до міністра народної освіти надати дозвіл Н. Фаворову балотуватись на

заміщення посади професора кафедри богослів'я.

Н. Фаворов привернув до себе увагу не тільки як знаючий педагог, а й як прекрасний проповідник. “Бути в університетській церкві для того, щоб послухати Фаворова, стало звичаєм у міського товариства як вищого, так і середнього, не дивлячись на те, що... в наших малоосвічених товариствах не висловлюють великого співчуття до проповідей і проповідників”, - писав І. М. Корольков.¹⁷

Приступивши до служби в університеті, Н. Фаворов залишався і в штаті Київської духовної академії, але в 1861 р., зважаючи на значне навантаження, попросив відставки.¹⁸ Академія на знак подяки і поваги до свого вихованця та професора звернулась до митрополита Київського і Галицького Арсенія з проханням подати клопотання до Священного Синоду про присвоєння Н. Фаворову за його численні богословські праці вченого ступеня доктора богослов'я.¹⁹ 21 серпня 1862 року він був удостоєний рідкісного на той час почесного звання.

Крім викладання в університеті, Н. Фаворов протягом багатьох років читав Закон Божий в Фундуклеївській жіночій гімназії, Інституті благородних дівичь, вищих жіночих курсах, приватній гімназії Вашенка-Захарченка, а також брав активну участь у громадському та церковному житті міста. Неодноразово обирався гласним міської думи, був цензором проповідей священників Київського повіту та книг духовного змісту, членом консисторії, входив до складу комітету з будівництва Володимирського собору.

Широко відзначався 50-річний ювілей його науково-педагогічної діяльності. Численні вітання поважних гостей та вітальні адреси і телеграми з різних установ Росії (Московської та Казанської духовних академії, Московського, Харківського, Санкт-Петербурзького, Новоросійського, Варшавського, Юр'ївського університетів та численних духовних семінарій та гімназій) засвідчили знаність та шанованість ювіляра.

За свою сумлінну працю нагороджений орденами Анни від 3-го до 1-го ступеня та Св. Володимира 4-го та 2-го ступеня, золотим годинником від імператриці за 10-річну службу в Фундуклеївській гімназії.

Н. А. Фаворов був одружений з Олександрою Яківною Бобровниковою, дочкою колезького радника, що служив в Києві в окрузі шляхів сполучення. Мав синів Олександра (1850 р. н.)²⁰, Віктора (1853 р. н.)²¹, та дочок - Ольгу (1860 р. н.)²² і Юлію (1863 р. н.)²³. Після смерті дружини в 1863 році, під час пологів, залишився вдівцем. Мав одноповерховий напівкам'яний будинок на Подолі.

Проводжаючи в останню дорогу свого друга П. Г. Лебединцева, Н. Фаворов застудився і помер від запалення легенів 12 січня 1897 р. Похований на Щекавицькому кладовищі у Києві.²⁴

Перу Н. А. Фаворова належать численні праці з проблем догматичного та морального богослов'я. Предметом нашого зацікавлення є насамперед його доробок в царині моралі, об'єктивований в таких роботах, як “Нариси морального православно-християнського вчення”, вперше виданих в Києві 1863 р., “Про християнську моральність” (К., 1880) та “Основних поняттях про моральність”, що зберігаються в рукописному варіанті в Інституті рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського.

“Нариси морального православно-християнського вчення” переслідували

ціль полегшити студентам університету Св. Володимира “справу підготовки до іспитів з богослів’я”,²⁵ хоч при порівняльній характеристиці з програмою лекційного курсу з морального богослов’я²⁶ можна стверджувати, що вони не були простим викладом лекцій Н. Фаворова, а містили досить розлогі міркування богослова з проблем моралі, що ґрунтувались на здобутках сучасної науки про мораль, як релігійної так і світської. Особливу увагу вчений приділяв знайомству своїх слухачів з вченням утилітаристів, теорією природного морального обов’язку, майстерно характеризував систему моралі Д. Кавеліна та досить детально розглядав теорію “непротивлення злу” Л. Толстого. Робота богослова-мораліста витримала сім видань (з 1863 по 1894) з відповідними доповненнями, що ґрунтувались на даних сучасної йому науки, високо поціновувалась його колегами-сучасниками і тривалий час вважалася офіційним підручником з морального богослів’я”.²⁷

У праці “Про християнську моральність” Фаворов виклав витримки з лекційного курсу по закону Божому для слухачок вищих жіночих курсів в Києві, а “Основні поняття про моральність”, напевно, мали бути останньою редакцією “Нарисів морального православно-християнського вчення”, оскільки їх відмінність полягає у вступі та залученні матеріалу з історії античної етики, а також оновленим викладом матеріалу.

Загальна структура моральної системи Н. А. Фаворова була підпорядкована традиційним поняттям християнської моралі, а саме: поняттю суб’єкта моральної діяльності як сили, що самостійно визначається у виборі добра і зла і володіє моральною свободою; поняттю про Бога, що сприяє спасінню людини; поняттю про відмінність світу духовного і матеріального; поняттю про тотожність моральної гідності людської природи в усіх людях і, як наслідок, про рівність людей в моральному відношенні; поняттю про блага життя, котрі поділяються на “внутрішні”, неминуші та “зовнішні”.

На думку Н. А. Фаворова, моральна діяльність людини ґрунтується на двох підставах: 1) “усвідомленні того, що можна і чого не можна робити, або внутрішньому моральному законі”; 2) “здатності визначати себе до діяльності”.²⁸ Тобто, умовою моральної діяльності є наявність внутрішнього морального закону та свободи волі.

Моральний закон проявляється в розумі та совісті людини і діє паралельно до фізичного закону, що панує в світі природи. Для богослова-мораліста є очевидною різниця між світом фізичним і світом духовним, підтвердженням котрої є наявність свободи волі людини. “З запереченням свободи волі в людині, очевидно, заперечується різниця між світом фізичним і світом моральним”.²⁹ Для Н. Фаворова “свобода волі ... такий факт, котрий не потребує для себе ніяких доказів; сумнів в ній є настільки неприродним, наскільки неприродним був би сумнів людини у власному існуванні”.³⁰ Отже, Фаворов сприймав факт існування свободи волі на підставі свідчень самосвідомості людської. Проголошуючи людську діяльність вільною, Фаворов все ж таки зазначав, що вільна - це не безпричинна, та першопричину вбачав в самій волі людській. Тому істота “морально розумна” є творцем свого власного морального життя, від її волі головним чином залежить, як буде побудоване це життя.

Свобода волі, за Фаворовим, визнається не тільки як необхідна умова розрізнення світу фізичних явищ та світу проявів людського духу. Свобода волі має бути визнана заради існування моральної відповідальності. “Де немає свободи дій, там немає місця закону, немає підстав ні для прав, ні для обов’язків, не можна розрізнити ні заслуг, ні злочинів, не повинно бути тому ні нагород,

ні покарань, без чого людське суспільство зовсім немислиме”.³¹

Цікавим є міркування Н. А. Фаворова стосовно свободи вибору. Більшість дослідників цієї проблеми, як світських, так і богословських, вважала наявність вибору головною ознакою свободи. Фаворов стверджує, що свобода вибору між добром і злом - “не справжня свобода: необхідність вибору між протилежними спонуканими своїми демонструє недолік в людині дійсної духовної свободи”.³² Це пояснюється постулатами християнського вчення, тим, що людина втратила “істинну свободу своєї волі” з відходженням від Бога. Людина, створена згідно з образом Божим, до першородного гріха відображала досконалість свого творця і вибирати між добром і злом в неї не було потреби. “Свобода невинної людини полягала в тому, що вона могла без будь-якого вибору... постійно стверджуватися і виростати в добрі”. Таким чином Фаворов доходив висновку, що “вибір це межа духовної свободи, а не умова його”.³³

На думку вченого, людина є потенційно неспроможною забезпечити благочестиве життя без Божої благодаті. Якщо для неї немає авторитету, котрий вищий, ніж її власний закон, то їй надто важко боротися зі своїми потягами, пристрастями, котрі хоч і протилежні моральному закону, але мають великий вплив на людину. “Для того, щоб вимоги закону мали для неї безумовно зобов'язуючу силу, вона повинна чути в ній голос верховного законодавця, котрому належить повна влада вимагати і забороняти, що Йому завгодно, і від котрого залежить вся доля її”.³⁴ Отже, Фаворов дотримується класичної формули морального богослов'я у співвідношенні моралі та релігії, коли підвищення моральності суспільства пов'язується з пропорційною залежністю від впливу релігії на нього. “Невіра - могила моральності”, - писав Н. Фаворов.³⁵ “... без релігії, - на його думку, - моральність повинна втратити найсуттєвіші властивості свої”.³⁶

Моральне вчення за природою своєю є для нього вченням релігійним. І якщо в працях його сучасника мораліста-богослова М. Олесницького воно не ототожнене з релігією, а наділене автономією і навпаки підпорядковане філософії, то в розумінні Фаворова “... окремо від релігії моральне вчення може існувати в яких-небудь філософських школах, але не в середовищі цілих народів”.³⁷

Виходячи з таких настанов, Фаворов однозначно вирішував питання про походження моралі, стверджуючи, що “початки моральності природжені людині”.³⁸ Його міркування ґрунтуються на тому, що кожна людина за своєю природою здатна оцінювати якість своїх дій та зазнавати почуття задоволення чи невдоволення від своїх вчинків. “В цьому полягає й природний моральний закон наш, котрий ... називається совістю”.³⁹ У поняття совісті Н. А. Фаворов не вкладав наявності якогось специфічного почуття в людському естві, а розумів це як “застосування загальних здібностей наших розуміти і відчувати - до власних дій наших, що мають більш-менш важливе для нас значення”.⁴⁰

У твердження, що початки моральності природжені людині, як ширший богословський мораліст, Н. А. Фаворов, безумовно, вкладав релігійний зміст. Походження моральних якостей субстанційно належить не людському еству, а божественно започатковане в ньому.

Н. А. Фаворов наголошував на особливій значимості моральних якостей в житті людини та їх всепронизуючому характері будь-яких видів людської діяльності. В його розумінні моральна поведінка грала основну роль в житті людини. “Гідність людини, як людини, як громадянина, як члена суспільства,

як сім'янина, - писав богослов, - визначається перш за все і більше за все його моральними якостями".⁴¹ На його думку, ніщо не може компенсувати моральних недоліків в людині. Ні "... фізична краса або сила, знатність походження, багатство, високе становище в суспільстві... - все це без доброї моральності здатне тільки розбещувати людину".⁴² Та добра моральність, безперечно, не звільняє людину від потреб розумового і фізичного розвитку, але вона зумовлює "благоплідність будь-якої діяльності нашої".⁴³

Як бачимо, здобутки Н. А. Фаворова на ниві морального богослов'я не втілилися в оригінальну етичну концепцію, але мають насамперед історичну цінність, як свідчення певного рівня етичної думки у досліджуваній період. Тому його моральні сентенції ми з повним правом залуцаємо до кола наукових досліджень.

Джерела та література:

- 1 Русин Н. Профессор протоирей Назарий Антонович Фаворов и его богословские труды. - К., 1911 // ІР НБУ ім. В. Вернадського. - Дисертаційний фонд Київської духовної академії. - № 2166. - С. 1.
- 2 Кондратьева І. В. Релігійно-моральні пошуки мислителів Київської духовної академії (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.): Автореф. дис... канд. філос. наук. - К., 1998. -С. 16.
- 3 Русин Н. Профессор протоирей Назарий Антонович Фаворов и его богословские труды. - К., 1911 // ІР НБУ ім. В. Вернадського. - Дисертаційний фонд Київської духовної академії. - № 2166. - С. ІV/
- 4 Аскоченский В. И. История Киевской духовной академии по преобразовании ее в 1819.-Спб., 1863. - С. 228, 232, 278.
- 5 Иконников В. С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира. - К., 1884. - С. 793-795.
- 6 Киевское слово. - 1895. - № 2766, 1897. - № 3235, № 3237; Пятидесятилетний юбилей протоирея Н. А. Фаворова // Киевлянин. - 1895. -№ 265. - С. 2; Киевлянин. - 1897. - № 15; Церковный вестник. - 1895. - № 40; Памяти профессора Назария Антоновича Фаворова // Церковный вестник. - 1897. - № 4. - С. 129-130; Русский паломник. - 1895. - № 41.
- 7 Корольков И. Н. Протоирей Назарий Антонович Фаворов (некролог) // Труды Киевской духовной академии. - 1897. № 1. - С. 454-479.
- 8 Бронзов А. А. Нравственное богословие в России в течение XIX столетия. - Спб., 1901. - 349 с.
- 9 Певницкий В. Мои воспоминания // Руководство для сельских пастырей. - 1910. - № 50. - С. 369.
- 10 Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. П., 1916. - 47 с.
- 11 Письмо в Совет Киевской духовной академии почетного члена ее Л. С. Мацевича // Труды Киевской духовной академии. - 1911. - Т. 2. - С. 514.
- 12 Письма профессора университета Св. Владимира протоирея Н. А. Фаворова к протоирею Петру Гавриловичу Лебедецеву // Киевская старина. - 1901. - № 1. - С. 169-199, № 12. - С. 346-374.
- 13 N. N. (повідомлення про 50-літній ювілей Н. А. Фаворова) // Церковный вестник. - 1895. - № 40. - С. 1271.
- 14 Русин Н. Профессор протоирей Назарий Антонович Фаворов и его богословские труды. - К., 1911 //ІР НБУ ім. В. Вернадського. - Дисертаційний фонд Київської духовної академії. - № 2166. - С. 69.
- 15 ЦДДА Україна. - Ф. 711. - Оп. 1. -Спр. 4426. - Арк. 8.
- 16 Русин Н. Профессор протоирей Назарий Антонович Фаворов и его богословские труды. - К., 1911// ІР НБУ ім. В. Вернадського. - Дисертаційний фонд Київської духовної академії. - № 2166. - С. 199.
- 17 Корольков Н. И. Протоирей Назарий Антонович Фаворов (некролог) // Труды Киевской духовной академии. - 1897. - № 1. - С. 465.
- 18 ЦДДА України. - Ф. 711. - Оп. 1. - Спр. 4578. - Арк. 2.
- 19 ЦДДА України. - Ф. 711. - Оп. 3. - Спр. 637. - Арк. 1-5.
- 20 Державний архів м. Києва. - Ф. 16. - Оп. 465. - Спр. 138. - Арк. 65.
- 21 Русин Н. Профессор протоирей Назарий Антонович Фаворов и его богословские труды. - К., 1911 // ІР НБУ ім. В. Вернадського. - Дисертаційний фонд Київської духовної академії. - № 2166. - С. 98.
- 22 Державний архів м. Києва. - Ф. 16. - Оп. 465. - Спр. 138.-Арк. 65.
- 23 Державний архів м. Києва. - Ф. 16. - Оп. 465. - Спр. 160. - Арк. 1.
- 24 Проценко Л. Київський некрополь. - К.,1994. - С. 54.
- 25 Бронзов А. А. Нравственное богословие в России в течение XIX столетия. - Спб., 1901. - С. 172.
- 26 Державний архів м. Києва. - Ф. 16. - Оп. 465. - Спр. 169. - Арк. 339-340.
- 27 Бронзов А. А. Нравственное богословие в России в течение XIX столетия. - Спб., 1901. - С. 173.

- 28 Фаворов Н. А. О христианской нравственности (из чтений по закону Божию слушательницам высших женских курсов в Киеве) // Труды Киевской духовной академии. - 1879. - № 10. - С. 191.
- 29 Там само. - С. 201.
- 30 Там само. - С. 200.
- 31 Там само. - С. 203.
- 32 Фаворов Н. А. Основные понятия о нравственности // ИР НБУ ім. В. Вернадського. - Лебедев 705. - № 41. - С. 115-116.
- 33 Там само. - С. 116.
- 34 Фаворов Н. А. О христианской нравственности (из чтений по закону Божию слушательницам высших женских курсов в Киеве) // Труды Киевской духовной академии. - 1879. - № 10. - С. 206.
- 35 Там само. - С. 207.
- 36 Фаворов Н. Очерки нравственного православно-христианского учения. - К., Спб., 1894. - С. 7.
- 37 Фаворов Н. А. О христианской нравственности (из чтений по закону Божию слушательницам высших женских курсов в Киеве) // Труды Киевской духовной академии. - 1879. - № 10. - С. 205.
- 38 Фаворов Н. А. Очерки нравственного православно-христианского учения. К., Спб., 1894. - С. 5.
- 39 Там само. - С. 5.
- 40 Там само. - С. 6.
- 41 Фаворов Н. А. Основные понятия о нравственности // ИР НБУ ім. В. Вернадського. - Лебедев 705. - № 41. - С. 1.
- 42 Там само. - С. 1.
- 43 Там само. - С. 2.

